

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 4, No.33, Winter 2020-2021, pp. 97-110

Received:17/03/2020

Accepted:22/02/2020

Investigating the Components of Existence in *Bill Mourners*

Mahmoud Bashiri*

*Corresponding author: Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
na142335@gmail.com

Niloufar Ansari

Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Semnan University, Semnan, Iran
zrpbashiri2001@yahoo.com

Abstract

Existence is the philosophy of the originality of existence (one of the most important and influential schools of philosophy and literature in the world, the birthplace of which is "Europe"). Existence is directly confronted with the borderline situations of "death, suffering, fear, and guilt." Gholam Hossein Saedi (1936-1986), who is known as a modern writer, talks about pain, loneliness, and death. His works represent the literature of existence. Saedi's view of life is noteworthy. In his collection of stories entitled *Bill's Mourners*, he talks about the pains that have fallen on human spirits, and the atmosphere he depicts is full of fantasy, illusion, stress, economic and cultural poverty of rural and urban life in a way that the reader can not hope for a happy ending in the story.

The power of Saedi's writing is rooted in his philosophical, literary, and existentialist thoughts, which modern man has repeatedly observed under the magnifying glass of his literary taste. One of the features of the story of *Bill's mourners* is sociality. Saedi tries to portray the ugliness, corruption, and inequalities of the society in front of the readers as well as expressing the consequences of this injustice. Most of the contemplations on the content of *Bill's mourners'* stories have been readable for critics, which is the link between social and personal issues and especially the impact of society on an individual's illness. The features that show the relationship between mental disorders and the social level are listed below:

The philosophical despair of the characters are intertwined with social pessimism and social contradictions;

The psychology of the masses are illustrated in fictional actions;

The villagers take refuge in the city and suffer from immorality and homelessness;

The suburbs of cities are suffering from poverty and prostitution;

Poverty in the modernized environment is threatening, and a fate awaits people;

People ruined by heroism and sanctification;

Urban dwellers, like villagers, are plagued by their superstitions; and

The result of living in the conflict between tradition and modernity is isolation and loneliness.

All the above features can be examined in the context of the borderline situations of "death, suffering, fear and sin". The main discourse of *Bill's Mourners* is critical, and the predominant themes of the works are the roots of moral corruption and mental illness in the society. Saedi combines attention to the aesthetics and creation of a story with modern methods of storytelling with political and social ideals. For this reason, he is known as one of the writers who pay attention to morals whereas the moralists criticize him.

His writing style stands in the opposition to those of contemporary fiction writers. Being influenced by the world literature, he could also be compared to writers such as Dostoevsky, Faulkner, Hemingway, Joyce, and Marquez, due to his political leanings and representing the storytelling in a modern way as well. This influence is shown in two styles: realism in the style of writers such as Chekhov and Dostoevsky; and

subjectivism in the format of mental-narrative works of Hedayat, the metamorphosed world of Kafka, the eerie atmosphere of Marquez, and the existentialism of Jaspers and Sartre.

As a result, Saedi's thoughts have a strong influence on the philosophers' viewpoints. He seems to know the society, its main pains, and problems. The main themes in his stories are death, suffering, fear, and sin on which the existentialists focus. According to the results of analyzing the story of *Bill's Mourners*, characters not only do not go beyond the phase of moral existence but also do not get the phase of faith existence. The philosophy of existence has based its analysis of human destiny on three fundamental inferences and considered three signs. The purpose of this article is to clarify the three principles of the entity (benevolence, morality, and faith) in *Bill's Mourners*.

Keywords: Existence, philosophical school, border situations, Gholam Hossein Saedi, existence enlightenment

References

- Aman Khani, I. & calligrapher, N. (2008). Literature and Existential Philosophy, *Foreign Languages Research*, 4 (45), 47-64.
- Aman Khani, I. & Hassanpour Alashti, H. (2007). Study of the relationship between existentialism and literary criticism, *Literary Research*, 4 (17), 9-34.
- Bart, W. (1354). *What is Existentialism?* Mansour Meshkinpoosh (trans.). Tehran: Agah.
- Butler, J. (2002). *Jean-Paul Sartre*, Khashayar Deihimi (trans.). Tehran: Mahi.
- Dastgheib, A. (1975). *Philosophies of Existentialism*. Tehran: Bamdad.
- Flynn, T. (2011). *Existentialism*, Hossein Kiani (trans.). Tehran: Basirat.
- Ghavam, A. & Waezzadeh, A. (2008). Existentialist view of parts of the Shahnameh, *Persian Literature*, 5 (18), 73-94.
- Hassanzadeh Mir Ali, A. & Ansari, N. (2017). Explaining the grotesque in Bill's mourner, *Journal of Rokhsare Zaban*, 1 (3), 18-38.
- Jaspers, C. (2011). *My Philosophical Biography*, Ezatullah Fooladvand. (trans.). Tehran: Hermes.
- Kheradmand, M. & Nazarnejad, N. (2013). Border situations in the philosophies of existence and Nahj al-Balaghe, *Epistemological Research*, 2 (5), 51-74.
- Kierkegaard, S. (2012). *The Concept of Fear of Consciousness*, Manouchehr Asadi. (trans.). Isfahan. Question Publishing.
- Macquarie, J. (1998). *Existential Philosophy*, Mohammad Saeed Hanaei Kashani. (trans.). Tehran: Hermes Publications.
- Mahmoudi, Masoumeh (1397). A look at existential concerns in *Bill's Mourners* with an ontological psychological approach, *Literary Text Research*, 12 (78), 31-53.
- Malekian, M. (1379). *Existentialism, Philosophy of Rebellion and Revolt*. Qom: Ghiasi Kermani.
- Mehdipour Omrani, R. (2002). *Critique, Analysis, and Selection of Saedi's Stories*. Tehran: Roozgar.
- Mir Abedini, H. (2001). *One Hundred Years of Fiction Writing in Iran*. Tehran: Cheshmeh.
- Mohammadi Fesharaki, M. & Hashemizadeh, R. (2014). Analysis of the story of Saedi, The Begger, based on the principles and characteristics of the school of existentialism, *Literary Text Research*. 18 (60), 105-134.
- Mojabi, J. (1999). *Saedi's Identification Letter*. Tehran: Atieh.
- Mousavi, H. & Seyed Kazem, F. (2009). Existentialism guided and the impasse of nostalgia in stray dogs, *Literary Research*, 3 (10), 137-156.
- Poor Afkari, N. (1997). *Comprehensive Culture of Psychiatric Psychology*. Tehran: Farhang-e Mo'aser.
- Pournamdarian, T. & Ceylan, M. (2009). Reflection of Magical Realism in the Stories of Gholam Hossein Saedi, *Journal of Literature and Humanities*, Kharazmi University, 17 (64), 45-64.
- Saedi, G. (2007) *t Bill's Mourners*. Tehran: Qatreh.
- Seifoddini, A. (unpublished). *Critique of Gholam Hossein Saedi's works from the author's point of view*. Tehran: Bamdad.
- Shiri, G. (2008). *Schools of Story Writing in Iran*. Tehran: Cheshmeh.
- Strathern, P. (2000). *Introduction to Sartre*, Zahra Ain (trans.). Tehran: Markaz.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۳) زمستان ۱۳۹۹، ص ۹۷-۱۱۰

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۲/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۲۲

بررسی مؤلفه‌های اگزیستانس در *عزاداران بیل*

محمود بشیری*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

na142335@gmail.com

نیلوفر انصاری، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

zrpbashiri2001@yahoo.com

چکیده

هدف این مقاله روشنگری سه اصل اگزیستانس (استحسان، اخلاقی و ایمانی) در داستان *عزاداران بیل* است. اگزیستانس (فلسفه اصالت وجود) یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین مکتب‌های فلسفی و ادبی جهان است که مهد پیدایش آن اروپاست. در این مکتب فلسفی و ادبی، انسان فاعلی آگاه شناخته می‌شود و در تجربه هستی و لمس معنای وجود، به‌طور بی‌واسطه با موقعیت‌های مرزی «مرگ، رنج، ترس و گناه» رویارو شده و این موقعیت‌ها سبب می‌شوند تا انسان از ابعاد نهفته درونی خویش آگاهی یابد و خود را بهتر بشناسد. یکی از ویژگی‌های داستان *عزاداران بیل*، اجتماعی بودن آن است. اجتماعی بودن این داستان عمدتاً از شناخت درست ساعدی از جامعه، دردها و مشکلات اساسی آن برمی‌خیزد. این امر خود از مهم‌ترین دغدغه‌های اگزیستانس‌هاست. داستان‌های این نویسنده پر از مضامینی چون مرگ و رنج، ترس و گناه است. این نویسنده می‌کوشد تا زشتی‌ها، فساد و نابرابری‌های موجود اجتماع را در برابر چشم خوانندگان به تصویر بکشد و پیامدهای این بی‌عدالتی را نیز بیان می‌کند. نتایج تحقیق حاکی از تأثیرپذیری جهان‌بینی ساعدی از تحلیل‌های فیلسوفان است. فلسفه اگزیستانس تحلیل خود از سرنوشت بشر را بر سه استنباط بنیادی استوار ساخت و سه نشانه هستی برای آن در نظر گرفت.

کلید واژه‌ها: اگزیستانس، مکتب فلسفی، موقعیت‌های مرزی، غلامحسین ساعدی

مقدمه

فلسفه اگزیستانس (Existence) مانند عقل‌گرایی و تجربه‌گرایی، عنوانی است که ممکن است باعث سوء فهم شود؛ زیرا نظامی دقیق و حوزه‌ای مشخص ندارد. اغلب فلاسفه‌ای که به آنها این عنوان را داده‌اند، خود این عنوان را نمی‌پذیرند. ریشه‌های فلسفی این جریان را تا ارسطو و سقراط ترسیم کرده‌اند و از نظر مذهبی آن را تا لوتر، آگوستین و کتاب عهد عتیق پی‌گیری کرده‌اند. ولی بی‌شک این جریانی است که از افکار کیرکگارد سرچشمه می‌گیرد. خود وی نیز تحت تأثیر کانت و شلینگ قرار داشت و از طرف دیگر بر ضد هگل بود. کانت از جمله فیلسوفانی است که در این جریان فکری به‌طور اعم و در یاسپرس به‌طور اخص تأثیر زیادی داشته است.

* مسؤول مکاتبات

غلامحسین ساعدی از نویسندگانی است که در آثار خود بیش از هر چیز به دغدغه‌های انسان معاصر می‌پردازد و زندگی او را به چالش می‌کشد؛ بی‌آنکه بتواند راه چاره‌ای برای انسان سرگردان هم‌عصر خویش بیابد. او در گیرودار یافتن فلسفه و هدف آفرینش انسان گرفتار است؛ چنانکه گویی رنج‌ها و نابه‌سامانی‌ها و ابهام غم‌آور هدف زیستن هر لحظه درونش را می‌آزارد و بیشتر به زخمش می‌زند. این آزار تا جایی است که دیگران را به تعجب و شگفتی وامی‌دارد و آنها را به این باور می‌رساند که جستجوی او یک کنجکاوی بیمارگونه نسبت به معنی و هدف زندگی را آشکار می‌سازد. مسائل هستی و آفرینش موجب حیرت و سرگردانی او شده و او را در برابر پرسش‌هایی بی‌پاسخ قرار داده است که در ذهن او توجیه‌پذیر نیستند و همین خودداری از توجیه، موجب دل‌مردگی اگزستانسی او می‌گردد. اگرچه ساعدی چهره‌نازیبایی از زندگی را به تصویر می‌کشد، برخلاف نظر برخی از صاحب‌نظران چهره زندگی را بدین منظور نقاشی نمی‌کند که نشان داده شود به زیستن نمی‌ارزد؛ بلکه زندگی را با تمام آنچه اسباب درد و رنج آدمی را فراهم می‌آورد پیش چشم خواننده به تصویر می‌کشد تا نشان داده شود که این‌گونه زندگی، به زیستن نمی‌ارزد تا شاید بتوان راهی برای بهتر زیستن یافت. به همین دلیل است که پیوسته در میان دو قطب، در نوسان است: یکی سایه و دیگری روشنایی و به دلیل شرایط نامناسب جامعه، در سایه‌روشن‌های زندگی او و در آثارش روشنایی پیوسته دور و کدر است. او در سایه‌روشن اندیشه‌های خویش از یک قطب به قطب دیگر می‌رود بدون آنکه راهی بیابد، اندیشه‌های مختلف را می‌آزماید و زندگی را تحت لوای آنها تجربه می‌کند؛ اما هیچ‌یک از مکاتب فکری و جریان‌های اندیشگی نمی‌تواند زندگی را در نظر او معنا ببخشد؛ در نتیجه او پیوسته به قطب تاریک زندگی نزدیک‌تر می‌شود. از جمله مکاتبی که ساعدی در سیر اندیشه خود به آنها توجه ویژه دارد و به دقت آن را دنبال می‌کند، اگزستانس است.

در پاسخ به این پرسش که آیا ساعدی را می‌توان شاعر فلسفی دانست یا خیر، جوابی قطعی وجود ندارد؛ او از طرفی به وجود می‌اندیشد و به‌ویژه در اثر مزبور، از دریچه فلسفی به هستی می‌نگرد و از طرفی دیگر نیز نمی‌توان؛ آنچنان که از ساختار و کلیت فلسفی مشخصی برخوردار باشد. او در کارهای جاری زندگی‌اش تلاش می‌کند هر لحظه متفاوت باشد و آن را در مجموعه داستان‌های خود بازتاب دهد و چه بسا در میانه راه، لحظاتی را تجربه می‌کند که باید به اصل وجود بیندیشد و این مسئله، در تلاقی با ذهنیت کلی‌نگر و کنجکاو او، شکلی فلسفی به خود می‌گیرد.

ضرورت تحقیق

از آنجاکه اگزستانس بخش مهم از تاریخ ادبیات مدرن است و بدون شناخت زمینه‌ها و ابعاد آن درک صحیح این ادبیات میسر نخواهد شد، هدف و ضرورت این پژوهش نیز شناخت و معرفی بخش کوچکی از این سبک ادبی در قالب نمونه‌هایی از داستان *عزاداران* بیل است. بنابراین درصدد هستیم تا با تحلیل این داستان گوش‌ای از ادبیات اگزستانس فارسی را متناسب با پرسش زیر واکاوی و معرفی کنیم:

مهم‌ترین شاخصه‌های اگزستانس «مرگ، رنج، ترس و گناه» چگونه در *عزاداران* بیل نمود یافته‌اند؟
 کمبود تحقیقاتی در زمینه بازتاب اگزستانس در آثار داستانی، ضرورت ایجاب این پژوهش را به اثبات می‌رساند.

پیشینه پژوهش

در مقاله «اگزستانسیالیسم و نقد ادبی» به بررسی جایگاه و تأثیر سارتر و هایدگر در جریان‌های ادبی معاصر پرداخته‌اند، (خطاط و امن خانی، ۱۳۸۷). در مقاله «ادبیات و فلسفه وجودی» علل پیوند اگزستانسیالیسم با ژانرهای ادبی را بررسی کرده‌اند. همچنین مقالات پراکنده‌ای در خصوص پیوند این اندیشه با برخی از آثار ادبی نگاشته شده است که از آن میان می‌توان به «اگزستانسیالیسم هدایت و بن‌بست نوستالژی در *سگ ولگرد*» (موسوی، ۱۳۸۸) «موقعیت‌های مرزی در فلسفه‌های اگزستانس و نهج‌البلاغه» (خردمند، ۱۳۹۲)، «نگاهی اگزستانسیالیستی به بخش‌های از *شاهنامه*» (فوام، ۱۳۸۷) «تحلیل داستان

گلدی ساعدی براساس اصول و ویژگی‌های مکتب آگزیستانسیالیسم» (فشارکی و هاشمی‌زاده، ۱۳۹۳) و همچنین مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به دل‌وایسی‌های وجودی در عزاداران بیل با رویکرد روان‌شناختی هستی‌گرا» (محمودی، ۱۳۹۶) اشاره کرد. در مورد پیشینه داستان عزاداران بیل، مقالاتی با عنوان «بازتاب رئالیسم جادویی در داستان‌های غلامحسین ساعدی» (پورنامداریان، ۱۳۸۸) و «تیین گروتسک در عزاداران بیل» (حسن‌زاده میر علی، ۱۳۹۶) نام برد. تاکنون پژوهشی در زمینه بازتاب آگزیستانس در آثار ادبی به کار نرفته است. نبود تحقیقاتی در این مورد، ضرورت انجام پژوهش را به اثبات می‌رساند.

روش پژوهش

روش پژوهش از نوع توصیفی و تحلیلی است و باتوجه به توصیف و توضیح وجودگرایان به‌ویژه «یاسپرس و کی‌یرکه‌گور» درباره نمود اندیشه‌های آگزیستانس در شخصیت و رفتار انسان «داستان عزاداران بیل» از غلامحسین ساعدی بررسی می‌شود.

مجموعه داستان عزاداران بیل

مجموعه داستان‌های عزاداران بیل در واقع داستان نزول بلا و مصیبت است برای اهالی بیل که هیچ راه‌هایی برای آنها نیست. بلاهای طبیعی مثل مرگ‌ومیر، بیماری، قحطی، خشک‌سالی، مرگ گاو مشدی حسن، مرگ زن کدخدا، مرگ ملای ده، مرگ سگی که وارد ده شد، بیماری موسرخه که سیرناپذیر بود، خروج اسلام از ده و مهاجرت به شهر به علت شایعات و بدگویی اهالی ده پشت سرش. درحقیقت ساعدی با این متن‌های فراواقع‌گرا نشان می‌دهد محیط بیرونی و فیزیکی با درون آدم‌ها در پیوند تنگاتنگ است. با از بین رفتن تعادل میان این دو عامل، هنجارها به سوی ناهنجاری می‌رود. این ناهنجاری‌ها در غالب سیر آگزیستانس (استحسانی، اخلاقی و ایمانی) در هر فرد به‌گونه‌ای بروز می‌کند.

استفاده ساعدی از عناصر فراطبیعی در عزاداران بیل درون یک زمینه کاملاً طبیعی، اغلب برای بازتاب‌دادن به فرایندهای روانی انجام می‌پذیرد. او غالباً از این شگرد در موقعیت‌هایی استفاده می‌کند که موضوع روایت بر تصورات ذهنی یا توهمات روحی آدم‌ها متمرکز شده باشد؛ تجسم‌بخشی به توهمات مالپخولایی آدم‌ها که در اثر جهل و خرافه و درون‌گرایی یا حتی معتقدات مذهبی پدید آمده است. استفاده از رئالیسم جادویی چیزی جز عینیت‌بخشیدن به واقعیت‌های درونی نیست؛ همان واقعیت‌های درونی که با فعال‌سازی قوه تخیل یا توهم، گاهی بعضی از آدم‌ها را به چنان حدی از استغراق ذهنی در آرزوها و امیدها، هول‌وهراس‌ها، پیوست‌ها و گسست‌ها و جدال درونی با خود و دیگران می‌کشاند که واقعیت‌های خیالی را جایگزین واقعیت‌های عینی می‌کند. هر قصه در اطراف یکی از بیلی‌ها دور می‌زند. در ضمن دیگر بیلی‌ها هم در همه قصه‌ها کم‌وبیش ظاهر می‌شوند. مثلاً قصه سوم درباره مشدی حسن و گاوش است و قصه آخر درباره مشدی اسلام که پس از مدتی مغز متفکر بودن از یار و دیار آواره می‌شود. سازش را برمی‌دارد و می‌رود به شهر و «عاشیق» می‌شود. طرز کار ساعدی بر این اساس است که آدم‌ها با گفتگو و رفتارشان خود را و محیط‌شان را بشناسند. نمی‌توانید در وصف سیرت یکی از بیلی‌ها جمله‌ی پیدا کنید. آدم‌ها ذات خود را بروز می‌دهند و بر خواننده است که آن را دریابد.

مبانی نظری

در آمدی بر آگزیستانس و مبانی آن

آگزیستانس

آنچه را که با «من» به آن اشاره می‌کنیم، آگزیستانس است. آگزیستانس همان «من» است تا وقتی که به‌صورت موجودی عینی همچون یک شیء تلقی نشده باشد. آگزیستانس را با تجربه‌های عادی نمی‌توان تجربه کرد، باید با آزادی و انتخاب آن را محقق ساخت. آگزیستانس متفاوت از هر آن چیزی است که از خارج به من مربوط می‌شود و زایل‌شدنی است و به شرایطی وابسته است که من آن را نهاده‌ام و وجودی که نیست، بلکه می‌تواند و باید باشد و در جریان زمان تداوم می‌یابد.

«انسان در اولین مراحل آگاهی به خویشتن، خود را موجودی (دازین) در بین دیگر موجودات می‌یابد؛ در شرایطی که خود او فراهم ساخته است، شرایط فرهنگی، طبیعی و تاریخی. اما چون باید عمل و انتخاب کند، از این شرایط فراتر می‌رود. سرانجام، اوست که باید تصمیم بگیرد که واقعاً چیست. ابتدا از محیط و شرایط احساس امنیت می‌کند و پرسشی ندارد؛ ولی به نحوی احساس «شکست» و ناامنی در شرایط و اوضاع پیرامونش او را به آگزیستانس خاص خود ملتفت می‌کند» (یاسپرس، ۱۳۹۰: ۹۹) موقعیت‌هایی در زندگی انسان به وجود می‌آید که او را متوجه مرزها و محدودیت‌ها و مقدرات خویش می‌سازد. «این تجربه را تجربه نهایت (Limit) و موقعیت‌ها را موقعیت‌های مرزی می‌گویند» (استراترن، ۱۳۷۹: ۲۰۰) انسان در موقعیت‌های عادی می‌تواند آن را تغییر دهد و مطابق خواست خود از آنها استفاده کند؛ ولی به‌طور خاص در چهار موقعیت «مرگ، رنج، ترس و گناه» احساس می‌کند نمی‌تواند آنها را تغییر دهد و با اموری گریزناپذیر روبه‌روست.

انواع موقعیت‌های مرزی

با وجود آنکه موقعیت‌های مرزی یکی از مبانی آگزیستانس‌ها به حساب می‌آید و همه آگزیستانس‌ها آن را قبول دارند، اما تعبیرهای گوناگونی از آن را برشمرده‌اند. موقعیت‌های مرزی عبارت‌اند از «مرگ، رنج، ترس و گناه». انسان در موقعیت‌های مرزی شکنندگی شرایط بیرونی حیات را تجربه می‌کند و به دریافتی عمیق از حیات دست می‌یابد. «مرگ همیشه با انسان است. آگاهی به مرگ موقعیتی است که دازین به‌طور کلی خود را در تهدید می‌بیند. در این حالت دازین منتفی می‌شود و انسان به اصل هستی خویش رجوع می‌نماید و اصل آگزیستانس - که امر متعالی است - به‌نحوی بر او رخ می‌نماید. رنج همواره ملازم ذات انسان است. به تعبیر نیچه انسان چنان سخت رنج می‌کشد که خنده را اختراع کرده است» (باتلر، ۱۳۸۱: ۸۷). «ترس و گناه نیز مقتضای حیات انسان است، ولی در اغلب اوقات انسان از این موقعیت‌ها اعراض و غفلت می‌کند. استقبال از این احوال و تجربه حال نهایت و پذیرش آنها باعث به خود آمدن انسان می‌شود. سست‌بنیانی محیط و شرایط بیرونی و دل‌خوشی‌های بی‌اساس خویش را در می‌یابد. احساس وابستگی و ارتباط با امر متعالی حاصل می‌شود. این تجربه اساسی به گونه جهش به دست می‌آید. گذشتن از سطح دازینی و نیل به سطح آگزیستانس منوط به جهش است. جهش به سویی که فراتر از اندیشه است» (یاسپرس، ۱۳۹۰: ۸۴).

آگزیستانس در چنین احوالی رو به تعالی بودن وجود خویش را تجربه می‌کند؛ این تجربه نهایت و مقدمات عقلی آن، بدون یکدیگر بی‌حاصلند. عقل و تفکر بدون تجربه آگزیستانس در انسان، به انس و الفت با امر متعالی نمی‌انجامد. در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به‌طور کلی دو نوع آگزیستانسیالیسم وجود داشت. «آگزیستانسیالیسم دینی که نمایندگان آن «گابریل مارسل، کارل یاسپرس، سورن کی‌یرکگور» هستند. آگزیستانسیالیسم ضددینی، که نمایندگان آن «سارتر، نیچه، سیمون دو بووآر، آلبر کامو و پ‌یروان اویند؛ یکی از خصایص این افراد این است که آنها بیشتر ادیب هستند و نقاد اجتماع. نوشته‌های ادبی آنها دارای ارزش هنری و ادبی است، از جمله تئاترهایی که نوشته و اشعاری که سروده و قصه‌ها و مقالات انتقادی و رمان‌هایی که نگاشته‌اند. آنها سعی کرده‌اند که به فلسفه جنبه‌ای ادبی و هنری بخشند، یعنی جنبه‌ای که با حیات هرروزه و با زیبایی و احساسات و عواطف انسان سروکار دارد» (بارت، ۱۳۵۴: ۹۸).

«تفاوت اساسی بین آگزیستانسیالیسم دینی و غیردینی در این است که مارسل و اشخاصی مانند او بر این باورند که انسان «تنها» است و روابط او با جهان و دیگران و خداوند قطع شده و «وجودی» که ما می‌گوییم، «وجود» انسان فردی است، که بین این انسان و آن وجود متعالی که خداوند باشد، خندق و شکافی هست که انسان باید از آن بجهد و آنچه به انسان به‌عنوان یک موجود قهرمان و زنده ارزش می‌دهد، همین پرش از یک سو به سوی دیگر است؛ درحقیقت معتقدند که دین یگانه راه و درست‌ترین شیوه برای زندگی است. از آنجاکه دین بر تلاش و حرکت انسان به سمت پاکی و شکست‌دادن نفس تأکید دارد و

باعث استعلائی وجود انسان می‌شود، آگزیستانسیالیست‌های دینی یگانه راه مناسب برای سعادت انسان را دین می‌دانند. درحالی‌که سارتر و پیروانش معتقدند که ارزش انسان در تحمل «نیستی» است» (مک کواری، ۱۳۷۷: ۸۹). انسان باید این موضوع را تحمل کند که موجودی تنهاست و هیچ‌گاه با دیگری تماسی حاصل نخواهد کرد. پس تنها چیزی که ارزش دارد، حفظ ارزش‌های بشری است؛ ارزش‌هایی مانند بی‌عدالتی و مانند آن، به همین جهت بسیاری از آگزیستانسیالیست‌های پیرو سارتر جنبهٔ چپی و مارکسیستی دارند. برخی از آنها از لحاظ سیاسی مارکسیست و از لحاظ فلسفی آگزیستانسیالیست هستند.

ماهیت موقعیت‌های مرزی

بر طبق اندیشهٔ آگزیستانس‌ها، موقعیت‌های مرزی (مرگ، رنج، ترس و گناه) هم مدلول قوانین طبیعی هستند و هم مدلول واقعیت‌های روانشناسانه؛ از این رو قرارگرفتن در موقعیت‌های مرزی، سبب برانگیختگی احساسات انسان نیز می‌شود؛ از آنجاکه آگزیستانس‌ها معتقدند که انسان عقل صرف نیست، بلکه مجموعه‌ای از تعقل و عواطف است. بنابراین برای دستیابی به حقیقت انسان، نیز می‌توان از احساسات بهره برد. «ایشان عواطف و احساسات را منابع بصیرت و معرفت می‌دانند، بصیرت و معرفتی که در زمرهٔ عمیق‌ترین و آشناترین بصیرت‌های در دسترس ما هستند. البته بر مبنای آگزیستانس‌ها، باوجود آنکه احساس در وجود انسان جایگاه ویژه‌ای دارد، صحبت از احساس صرف، مانند عقل صرف، امری انتزاعی است که به شناخت انسان کمکی نمی‌کند، این قرارگرفتن در موقعیت و تجربهٔ احساس است که بیش‌ازپیش انسان را به درک خویشتن نائل می‌گرداند. بنابراین موقعیت‌های مرزی، تنها شامل یک وضعیت استثنایی نمی‌شود، بلکه تجربهٔ احساسی خاص مانند اضطراب یا ترس را نیز دربر می‌گیرد. به عبارت دیگر موقعیت‌های مرزی هم اوضاع و هم احوال مرزی انسان است» (مک کواری، ۱۳۷۷: ۸۹).

مراحل سیر آگزیستانس

«کی‌یرکه گور» آگزیستانس را عین صیروت و انتخاب و تصمیم می‌داند، پس باید مراحل مختلفی را که آگزیستانس در آنها سیر می‌کند، نیز تبیین کند؛ با تفاوت‌هایی که در شرح جزئیات این مراحل وجود دارد. وی به‌طور کلی سه مرحله از سیر را از هم جدا می‌کند. ۱) مرحلهٔ استحسانی و لذت‌جویی؛ ۲) مرحلهٔ اخلاقی و وظیفه‌شناسی و ۳) مرحلهٔ ایمانی و مطلق‌جویی.

۱- مرحلهٔ استحسانی

هر انسانی به‌طور طبیعی در مرحلهٔ اول عمل خویش در همین مرحله متولد می‌شود و اغلب مردم تا پایان عمر هم از این مرحله فراتر نمی‌روند. «انسان در این مرحله خود را کانون همهٔ عالم تلقی می‌کند. خواسته‌هایش جزئی است و همهٔ همت او در کسب لذت بیشتر است. همواره در حال زندگی می‌کند. پیوستگی زمان برای او مفهومی ندارد. همه چیز او را به تفکر و تأمل نمی‌کشاند. از سطح عبور نمی‌کند، چون لاقید و بی‌عار است. از هرچه که عیش آنی او را بر هم زند، اعراض می‌کند. از انتخابی که او را متعهد کند و در طول زمان ملزم سازد، اجتناب می‌کند. بیشتر دستخوش اتفاقات و تصمیمات آنی است. چون انتخاب آگاهانه و مصمم‌بودن اصولی می‌طلبد. بالاترین حد کمال در این مرحله آن است که فرد با طرح و نقشه‌ای در صدد لذت‌جویی برآید. البته در این روش، شخص کامیابی و حصول نتیجه از روشی که به کار برده است، او را لذت می‌بخشد» (کی‌یرکه گور، ۱۳۹۱: ۷۸).

۲- مرحلهٔ اخلاقی

«علایم ورود شخص به مرحلهٔ اخلاقی اهمیت‌یافتن نظم، غایت و اصول و خواست‌های کلی در زندگی اوست. انسان اخلاقی، جدی است. شخص اخلاقی به خویش نمی‌اندیشد به جمع می‌اندیشد. حتی خویشتن را در ذیل اصول عام مربوط به انسانیت می‌شناسد، به اصولی حاکم بر زندگی قائل است، پس تا می‌تواند باید آن اصول را بشناسد و حیات خود را بر آن منطبق سازد؛ لذا اهل عمل به تکلیف است. تکلیفی که خود از روی آگاهی برگزیده است، هرچه را برعهده گیرد، سعی می‌کند

که به‌خوبی به انجام رساند. او بیش از آنکه درصدد لذت نامقید و خوشی‌های پخش‌شده در آنات زمان باشد، سُرور خود را در داشتن آرامش جستجو می‌کند. این آرامش خاطر ناشی از خودخواهی و تنها اندیشیدن به خویش نمی‌تواند باشد، بلکه ناشی از عقل و قانون کلی است که جای جزئی را گرفته است. اما در مورد زمان، در مرحله استحسانی آدم لذت‌جو با کشتن زمان، از آن غفلت می‌کند، ولی آدم اخلاقی سیر زمان را در جاودانگی متوقف می‌کند» (همان: ۷۹).

۳- مرحله ایمان

«در مرحله اخلاق شخص به سوی تکلیف و وظیفه و بقا و اصول کشیده می‌شود، ولی به نظر کی‌یرکگور این وضع بینابین است و همان‌طور که عنوان کتاب «یا این یا آن» القا می‌کند، مرحله‌ای است بین دو وضع. به‌هرحال مرحله ایمان مرحله‌ای است که انسان در آن، به بالاترین مرحله اگزیستانس نایل می‌آید. ایمان توأم با رنج و محنت و ریاضت است. شوروشوق از ایمان برمی‌خیزد، باعث پذیرش خلاف عقل و خلاف عرف می‌شود. تا وقتی انسان تابع عقل خویش است، موجودی پاره‌پاره است. با ایمان و عشق و رضا و تسلیم، به موجودی یکپارچه که تمام وجودش در طلب و خواست او خلاصه شده است، تبدیل می‌شود. در این حال شخص عقل را از دست می‌دهد تا خداوند را بیابد. نیل به این مرحله مستلزم لطف و عنایت اوست» (همان: ۸۰).

بحث

تحلیل مؤلفه‌های اگزیستانس در *عزاداران بیل*

موقعیت‌های مرزی نظیر «مرگ، رنج، ترس و گناه» که از ارکان اصلی مکتب اگزیستانس هست، سبب می‌شود انسان به وجود اصلی خویش رجوع کند و اصل اگزیستانس - که امر متعالی است - به نحوی بر انسان رخ بنماید. انسان در طول زندگی با قرارگرفتن در موقعیت‌های خاص نظیر درماندگی، غم، رنج یا حتی احساسات گنگ و مبهم نوعی مسخ‌شدگی را تجربه می‌کند. تحمل این احساسات در بلندمدت باعث آشفتگی، تشویش، اضطراب و دلهره می‌شود و انسان به‌ناچار، به دنبال راه فراری از این وضعیت است. فلاسفه اگزیستانس معتقدند در چنین موقعیت‌هایی انسان‌ها، وجودشان را به نحوی منحصر به فرد تجربه می‌کنند تا جایی که دست به انتخاب‌های سرنوشت‌سازی می‌زنند. داستان *عزاداران بیل* نیز سراسر پر از مضامینی چون «مرگ، رنج، ترس و گناه» است.

۱) مرگ

از نگاه انسان‌شناسی جدید، «مرگ‌آگاهی» عنصری اساسی در قوام وجود انسان است که او را از حیوان متمایز می‌کند. از نظر انسان‌شناسان و اگزیستانس‌ها، آگاهی از مرگ، معادل «آگاهی از زندگی رو به پایان است. به عبارت دیگر، ایشان معتقدند مرگ‌آگاهی در وهله اول، تأملاتی نظری درباره پایان جهان و زندگی انسان نیست، بلکه تلاشی است برای یافتن چارچوب معنایی که در درون آن، زوال و فنای وجود انسان قرار می‌گیرد» (مک کواری، ۱۳۷۷: ۳۰). به عبارت دیگر، برای اگزیستانس‌ها، مرگ بیشتر حدود و مرزبندی‌های زندگی را آشکار می‌سازد تا خاتمه‌دادن به آن را؛ از این‌رو اگزیستانس‌ها توجه خاصی به مرگ نشان می‌دهند و با وجود اختلاف نظر درباره موقعیت‌های مرزی، بیشتر آنها بر سر مرگ، به عنوان یکی از آن موقعیت‌ها توافق دارند. امکان مرگ، همانند امکان نقطه‌ای در انتهای یک راه نیست که انسان با صرف وقت بدان برسد. این نوع نگرش به مرگ، نگرشی صرفاً آفاقی است که انسان را بیشتر از آنکه به مرگ نزدیک کند، از آن دور می‌سازد.

با دقت در *عزاداران بیل* به این نتیجه می‌رسیم که تم اصلی تمامی داستان‌ها مرگ است و اضطراب و دلهره در جای‌جای آن به چشم می‌خورد. درحقیقت اگزیستانس در *عزاداران بیل* در صحنه‌های تلخ و غم‌انگیز زندگی است که توأم با نکبت و پلشتی شخصیت‌های داستان اتفاق می‌افتد، با مرگ شخصیت‌های داستان و رنج و گرفتاری آنها رخ می‌دهد، مرگ در سرتاسر

داستان سایه خود را روی همه چیز و همه کس گسترده و خرافات جای تفکر و تعقل را گرفته است. همه مردم روستا در وضعیت فقر و بی‌چیزی (چه از نظر دارایی بیرونی و چه از نظر دارایی درونی) با حوادث دست‌وپنجه نرم می‌کنند و در آخر مرگ و خرافات پیروز از این میدان مبارزه بیرون می‌آید. در بین اهالی روستای بیل و روستاهای دیگر که گاه توصیف شده‌اند، هیچ‌گونه عشق و تعلق خاطری دیده نمی‌شود. اگر عشقی هم هست یا محکوم به فنا و نابودی است؛ مانند عشق رمضان به ننه که با مرگ هر دو تمام می‌شود؛ عشق آقا میرنصیر و دخترخاله که به بیماری و بستری شدن منتهی می‌شود و نافرجام می‌ماند؛ عشق حسنی به مشدی ریحان که به فرار ختم می‌شود و عشق نسبت به حیوانات و دارایی است؛ مانند عشق مشدی حسن به گاو که به جنون مشدحسین منجر می‌شود؛ عشق عباس به سگ که به کشته شدن سگ می‌انجامد و... هیچ‌کدام از اهالی روستا شغل مشخص و ثابتی ندارند و هیچ‌یک بزرگ فکر نمی‌کنند. به آنچه دارند قانع‌اند و گاه حتی از سر ناچاری ابایی از گدایی و حتی دزدی ندارند و تمامی آنها گرفتار نوعی جهل و خرافه‌پرستی هستند. شاید به همین دلیل است که شخصیت‌های داستان عزاداران بیل از رسیدن به مرحله آگزیستانس ایمانی محروم می‌مانند.

ساعدی یکی از معدود نویسندگانی است که پرسش‌های اساسی مربوط به معنای زندگی و راز مرگ او را به خود مشغول ساخته است. عزاداران بیل نیز خالی از این دغدغه نیست. این دغدغه بر غربت قهرمانانش می‌افزاید و آنان را به سان پر کاهی در مسیر وزش طوفان‌های سهمگینی قرار می‌دهد که وجودشان را درمی‌نورد.

۲) رنج

هیچ انسانی روی زمین از رنج در امان نیست. از نظر آگزیستانس‌ها، رنجش بشر در انواع و اظوار گوناگونی مانند بیماری‌های فیزیکی، ناراحتی‌های روانی و درونی یا شرایط بیرونی چون بی‌عدالتی بر وی تحمیل می‌شود، اما در هر صورت همه انسان‌ها با یکدیگر در تجربه رنج سهیم هستند. «بنابر اندیشه آگزیستانس‌هایی همچون یاسپرس، اگر زندگی آدمی سراسر شادی و لذت باشد، خود بودن، سخت‌تر از هنگامی است که وی در رنج و محنت به سر می‌برد. چراکه اصولاً انسان در مواقع خوشی و لذت از خویش غافل است، حال آنکه در هنگامه سختی و رنج، تمام تلاش خود را به کار می‌برد؛ در شرایط دشوار انسان‌ها تلاش می‌کنند تا خود و مهارت‌های درونی خویش را بهتر بشناسند و از طریق تقویت و به فعلیت رساندن آن مهارت‌ها با موقعیت دردناکی که در آن به سر می‌برند، مبارزه کنند. از این جهت محدودیت و محنت، هستی انسان را متعالی ساخته و من حقیقی را به وی می‌شناساند» (یاسپرس، ۱۳۹۰: ۹۹).

درد و رنج باعث گشایش ذهن انسان و تفکر او به هستی امور می‌شود. آگزیستانس‌ها معتقدند که درد یکی از اعضای بدن، باعث جلب توجه انسان به آن ناحیه می‌شود و همین توجه و التفات زمینه هستی امور را موجب می‌شود. عدم درک انسان از هستی‌شناسی و دلهره از آن، باعث درد و رنج انسان می‌شود و همین درد و رنج، باعث گشایش ذهن انسان بر هستی خود و جهان می‌شود. «در نظر اوانامونو نیز، «درد ورنج» مانند نظر تمام پیروان فلسفه اصالت وجود خاص انسانی، وسیله بیداری است. پای آگاهی از شخصیت و در جریان امور قرارگرفتن و فعال‌بودن، دردمندی، اساس کار است» (فلین، ۱۳۹۰: ۷۷).

فضای داستان عزاداران بیل، فضای غم و ناراحتی و ناامیدی از تلاش است. تلاش برای درمان بیماری‌هایی که هیچ راه درمانی ندارد. هیچ دردی درمان نمی‌شود. هیچ بلایی در آنجا چاره‌ای ندارد. هیچ مشکلی حل‌شدنی نیست. همه چیز مانند آوار بر سر مردمان خراب می‌شود و آنها را دچار مصیبت می‌کند و به عزا می‌کشاند. داستان با عنوانش کاملاً سازگاری دارد. مردمانش دسته‌ای عزادارانند: ۱- یکی عزادار مادر از دست‌رفته‌اش است و خودش نیز در پی آن بر اثر فکر و خیال و ناراحتی‌های زیاد می‌میرد؛ ۲- همه عزادار از دست رفتن آقای ده هستند؛ ۳- همه عزادار خشک‌سالی و فقر و بیچارگی‌اند که به آن دچار شدند؛ ۴- یکی عزادار گاوی است که از دست داد و خودش نیز بر اثر غم و اندوه و فکر و خیال در پی آن می‌میرد؛ ۵- یکی عزادار سگی است که از دست داد؛ ۶- همه عزادار از دست دادن امام‌زاده‌ای که خودشان پیدا کرده‌اند؛ ۷-

همه عزادار بیماری لاعلاج یکی از اهالی ده‌اند که به علت فقر و ناداری و گرسنگی شدید به موجودی عجیب و سیری‌ناپذیر تبدیل شد و ۸- اهالی ده با ندانم‌کاری خود مغز متفکر ده خود را از دست داده‌اند.

فضای آخر داستان هفتم فضایی سراسر دردناک و سرنوشتی است که با همه خیالی بودنش، برای انسان باورپذیر جلوه می‌کند. «موسرخه چار دست‌وپا در میدان بزرگ شهر می‌خزید. پوست میوه و نان و کاغذ باطله و آشغال را می‌بلعید» (ساعدی، ۱۳۷۹: ۱۸۱).

در داستان آخر *عزاداران* بیل فضای حاکم بر داستان فضایی است که از آن بوی خیانت و دروویی و قدرناشناسی می‌آید؛ فضایی که دل خواننده را به درد می‌آورد. به‌خصوص زمانی که اسلام، مغز متفکر ده از بدگویی و شایعه‌پراکنی‌های اهالی ده «صبح آفتاب‌نزده رفت طرف خانه کدخدا، از روی دیوار پرید توی حیاط، بیل و کلنگ برداشت و آمد بیرون رفت زمین جلو خانه‌اش را کند. خاک را که آماده شد، آب آورد و گل درست کرد. رفت پنجره را باز کرد و داخل را نگاه کرد. کفش‌هایش را کند و انداخت وسط اتاق روی چرخ‌ها و تکه‌های گاری که شب گذشته باز کرده و چیده بود روی هم. خوب که اتاقش را تماشا کرد، پنجره را بست و شروع کرد به گل گرفتن. آفتاب که زد بیلی‌ها اسلام را تماشا کردند که لباس عزاداری پوشیده بود و عرق‌ریزان کار می‌کرد» (همان: ۲۰۴-۲۰۵).

فضای داستان آخر به گونه‌ای است که همان‌طور در داستان اول جمله‌ای تکرار می‌شد و خبر از وقوع حادثه‌ای بد می‌داد، در داستان آخر نیز آمده که «از دور صدای زنگوله‌ای بفهمی نفهمی به گوش می‌رسید. فضایی غم‌آلود است و به تبع آن هوا نیز تیره‌وتار است: سه روز بعد طرف‌های غروب که هوا ابری و تیره بود، اسلام ساز بزرگ کاسه‌ای زیر بغلش بود و پای پیاده در پیاده‌روهای شهر می‌گذشت، ساز می‌زد و آواز می‌خواند. جماعتی که از روبه‌رو می‌آمدند، کنار می‌رفتند، می‌ایستادند و دهاتی پیر را با پیراهن سیاه و ساز عجیبش تماشا می‌کردند، می‌خندیدند و به طرفش پول می‌انداختند» (همان: ۲۰۶).

احساس یأس و مرگان‌اندیشی که از درون مایه بارز داستان‌های اگزیستانسی است، تقریباً در بیشتر داستان‌های ساعدی در عملکرد شخصیت‌های داستانی خود را نشان می‌دهد. توصیف صحنه‌های زشت و مضمزکننده که همراه با درد، رنج و گناه است. دریافت قهرمان از زندگی که در محکوم‌بودن انسان به نیستی خلاصه می‌شود، دید او را به هستی خود با پوچی و ناامیدی همراه می‌سازد.

در *عزاداران* بیل، ساعدی با آنکه بیشتر به شکست، تسلیم، یأس و ناامیدی گرایش دارد، ولی ناامیدی همیشه به عنوان واقعیت مطلق تغییرناپذیر به تصویر کشیده نمی‌شود. امیدی پنهان و نادیده اینجا و آنجا حضور خود را با جلوه‌های کم‌رنگ نشان می‌دهد. این امر نقطه اشتراک با اگزیستانس‌هاست.

۳) ترس آگاهی

یکی از خصالت‌های اختصاصی اگزیستانس‌ها، تأکید روی احساسات یا حالات انسان به‌عنوان عوامل منکشف‌کننده حقایق دربارۀ هستی وی است. برخی از ایشان احساساتی مانند دلشوره، ملال و یا حتی تهوع را احساسات هستی‌شناسانه در نظر می‌گیرند که می‌توانند جنبه‌های درونی و تاریک وجود انسان را آشکار کنند. برخی دیگر از اگزیستانس‌ها احساساتی چون سرور، امید و یا تعلق‌داشتن را از سنخ احساسات هستی‌شناختی معرفی می‌کنند. اما علت اختلاف نظر فیلسوفان این مکتب، نسبت به در نظر گرفتن احساسات سلبی یا ایجابی به عنوان احساس مهم و هستی‌شناختی، در اینجا، ربطی به نگاه دینی یا غیردینی آنان ندارد؛ چنانکه کی یرکگور، عارف مسیحی، دلشوره را نوعی حس هستی‌شناسانه مطرح می‌کند، حال آنکه نیچه، فیلسوف ملحد، شادی و سرور را در اولویت احساسات هستی‌شناسانه قرار می‌دهد. در هر صورت، آنچه مهم است، نگاه غالب در میان اگزیستانس‌ها با توجه و درک تراژیک آنان از زندگی است (مک کواری، ۱۳۷۷: ۱۶۳)؛ بدین منظور در اینجا به دلشوره به عنوان حس و انفعالی هستی‌شناسانه و نهادین پرداخته می‌شود.

دلهره و اضطراب، حاصل موقعیت خاص انسانی است؛ انسانی که در پهنه هستی به تنهایی مسئول وجود خویش است و باید با گزینش طرح‌های مناسب، وجود ممکن خویش را به ظهور برساند. فضای داستان عزاداران بیل گاه با شنیدن صداهای وهمناک، خوفناک می‌شود: «کدخدا از خانه آمد بیرون. صدای زنگوله از بیرون ده شنیده می‌شد. صدای خفه و مضطربی که دور می‌شد و نزدیک می‌شد و دور ده چرخ می‌زد. پنجره‌ها همه تاریک بود. پا پا آمد و ایستاد کنار کدخدا و بو می‌کشید. کدخدا ایستاده بود و گوش می‌داد. صدای زنگوله دور شد» (ساعدی، ۱۳۸۶: ۷).

در داستان اول این جمله چندبار تکرار شده است. «کدخدا گفت: «می‌شنفی؟ صدای زنگوله می‌آد، نمی‌آد» (همان: ۸).
« صدای زنگوله از دور شنیده می‌شد» (همان: ۱۰).

«ننه رمضان گفت: «صایی به گوش می‌رسه». گاری را نگه داشتند. صدای زنگوله از دور شنیده می‌شد» (همان: ۱۱).
«صدا دور شد و برید. مسافتی رفتند، اسلام که می‌خواست حرف بزند گفت: «من از این صداها زیاد می‌شنفتم. نه اینکه تنهام، شبا می‌روم پشت بام، می‌شینم و گوش می‌کنم. اون وقت از این صداها زیاد می‌شنفتم». حرفش را تمام نکرد. صدای زنگوله دوبار نزدیکتر شده بود» (همان: ۱۱-۱۲). این جمله در صفحات بعد نیز همین‌گونه تکرار شده است و ذهن مخاطب را به آن می‌کشاند که انگار اتفاق مهمی قرار است بیفتد.

گاه نویسنده با تکنیک فضاسازی و توصیف عوامل طبیعی مانند باد و بوران و ابرهای سیاه و کثیف فضا را متعفن و وهمناک می‌کند: در آغاز داستان سوم این‌گونه آمده است: «طرف‌های غروب، ننه فاطمه روی بام نشسته بود و سیاهی بزرگی را که از سیدآباد می‌آمد تماشا می‌کرد. ننه فاطمه فکر می‌کرد که لابد باز در سیدآباد یکی مرده و سیدآبادی‌ها با گاری مشدی رقیه می‌روند حاجی آخوند را از جامیشان برای نماز به آبادیشان ببرند؛ اما سیاهی هرچه نزدیک‌تر می‌شد بزرگ‌تر و پهن‌تر می‌شد. کنار تپه نبی‌آقا که رسید ننه فاطمه باد سیاه و چرکی را دید که چیز سفیدی را با خود می‌آورد. صدا کرد: «ننه خانوم، ننه خانوم! بیا بالا بین این دیگه چیه که می‌آد طرف بیل که با وحشت به سیاهی خیره شد» (همان: ۵۲).

«ننه خانوم چشم‌هایش را تنگ کرد و دعا خواند و فوت کرد به بیل و برگشت. بوی کثیف و تند همه‌جا پیچید و باد داخل ده شد و مقدار زیادی کهنه که با خود آورده بود، توی کوچه‌ها و پشت بام‌ها پاشید. ننه خانوم گفت: «بوی گند خفه‌مون کرد» (همان: ۵۳).

فضا گاه با استحاله جسمی و روانی شخصیت‌ها وهم‌آلود و خیالی می‌شود: در قصه هفتم موسرخه به بیماری (سیری ناپذیری) دچار شد که فضایی هولناک و وهمناک بر داستان حاکم ساخته است. «پسر مشدی صفر گفت: «چه جوریه که این همه می‌خوره نمی‌ترکه؟» عبدالله سرفه بلندی کرد و گفت: «چه قیافه‌ای پیدا کرد؟ چشم‌هاشو می‌بینین؟ دهنشو می‌بینین؟ دست موسرخه را گرفت تو دستش و نگاه کرد و گفت «پشم درآورده و پهن شده درست مثل پنجه خرس» (همان: ۱۶۲).

«اسلام گفت: حساب که می‌کنم می‌بینیم که ماه دیگه همه‌مون باید راه بیفتیم بریم گدایی تا بتونیم شکم این جانور رو سیر بکنیم» مشدی بابا گفت: «یعنی همه‌مون بریم گدایی و بدیم این بخوره؟» (ساعدی، ۱۳۸۶: ۱۵۴).

در قصه هفتم، متافیزیک مسلط بر فضای قصه از یکی از شخصیت‌های داستان به نام موسرخه، مجهولی سهمناک و ترسناک می‌سازد که روال زندگی عادی دیگر شخصیت‌های داستان را برهم می‌زند و آنها تمام وقت زندگی خود را صرف حل این مشکل می‌کنند و سرانجام به راه‌حلی جز نابودی موجود موهوم و مجهول نمی‌رسند. موسرخه که خود یکی از اهالی ده بیل بود، حالا به موجودی عجیب و ناشناخته تبدیل شده است. در همان زمان جانور عجیب دیگری نیز وارد بیل شده بود. اهل بیل که حسابی از این جانور ترسیده بودند، تصمیم گرفتند کلکشو بکنند و «پسر مشدی صفر سنگ را برد بالا، یک پایش را گذاشت این ور حیوان پای دیگرش را گذاشت آن ور حیوان، سنگ را ول کرد. جانور بی‌آنکه صدا بکند روی زمین پهن شد. خونی زرد و لزجی از دهانش آمد بیرون. کدخدا و مشدی بابا رفتند آن طرف خرمن‌ها تا برای لاشه گودال بکنند» (همان: ۱۷۷).

در تفکر اگزیستانسی ساعدی خبری از آزادی نیست و آنچه وجود دارد تنهایی، پوچی، مرگ و ترس است. ترس شخصیت‌های داستان نقطه اشتراک با اگزیستانس‌هاست و در همین هراس است که شخصیت‌ها اگزیستانس استحسانی را پشت سر می‌گذارند و به مرحله‌ای والاتر از اگزیستانس اخلاقی می‌رسند.

ساعدی دائم از پوچی و سردی جهان می‌گوید و دنیا را همانند شکسپیر زندان و سیاه‌چال می‌داند. از خاصیت جهان ماده آگاه است، می‌داند دنیا بر پیشانی و تارک تمام انسان‌ها چروک می‌اندازد و انسان را به کام مرگ خواهد گرفت. افلاطون هم دنیای ما را دنیای سایه می‌داند و معتقد است این دنیا درحقیقت سایه دنیای واقعی و حقیقی است. در ادب و هنر تمام سرزمین‌ها، ادیبان و هنرمندان به پوچی دنیا اذعان کرده‌اند و دنیا را سرابی بیش‌نپذیرفته‌اند و مدام به خوانندگان خود توصیه کرده‌اند که فریب دنیا را نباید خورد، چون دنیا مار خوش‌خط‌وخالی است.

۴) گناه

گناه به‌عنوان مؤلفه‌ای که همواره با ترس‌آگاهی (anxiety) فلسفی انسان به ظهور و بروز می‌رسد (کی‌یرکه‌گور، ۱۳۹۱: ۵۳)، همواره در کاوش‌های وجودی فیلسوفان اگزیستانس مطرح بوده است. در اگزیستانس، از سویی هر تفسیری از وجود انسانی مشروط به شرح و گزارشی از ایده گناه است؛ به این معنا که گناه حالت یا شرط پایدار طبیعت بشری است و از سوی دیگر در افق نگاه برخی از پیروان این فلسفه یکی از امکانات فرد است و انسان پرتاب‌شده به درون این جهان، محکوم به آزادی و مسئول سرنوشت، جامعه و زمان خود است و باید مسئولیت این آزادی و گناهی را که به‌واسطه اعمالش مرتکب می‌شود بپذیرد (همان: ۱۰۷-۱۱۱). در ادبیات اگزیستانسی علاوه بر مضامینی چون تنهایی، ترس و مرگ، اندوه، پوچی و بدبینی به این مقوله یعنی احساس گناه ناشی از مسئولیت انتخاب نیز پرداخته می‌شود. در بیل خشک‌سالی و عوامل جوئی باعث فقر و گرسنگی مردم شده است، اما مردم بیل به دلیل شناخت غیرعلمی و باورهای خرافی قادر به تجزیه و تحلیل و مقابله با آن نیستند و راه‌حل آن را در دزدی، گدایی، متوسل شدن به امام‌زاده‌ها و گرداندن علم و... می‌دانند.

بیلی‌ها آدم‌هایی هستند درمانده و فلک‌زده و گاهی گیج‌و‌گول. اسلام به‌جای همه آنها فکر می‌کند و نقشه می‌کشد. معلوم نیست پس از رفتن اسلام، بیلی‌ها چه حالی می‌شوند. نویسنده سخنش را با رفتن اسلام تمام می‌کند. بیلی‌ها حتی عرضه دزدی هم ندارند. وقتی قحطی در بیل و روستاهای دوروبر بیداد می‌کند، آنها دسته‌جمعی زنبیل به دست به گدایی می‌روند. نویسنده از زندگی روزمره مردم روستا برداشتی خاص کرده است؛ از مسخ آدم‌ها سخن می‌گوید. گاو مشدی حسن مرده است. او نمی‌خواهد با کند؛ حتی نمی‌خواهد صدای گاو خوردن گاو را بشنود. می‌ترسد با این حقیقت روبه‌رو شود که گاو مرده است؛ آن‌قدر توی این فکر می‌رود که خودش را گاو حسن می‌کند. مثل گاو که می‌خورد و صدای گاو در می‌آورد. می‌گوید گاو مشدی حسن است.

در قصه هفتم هم از مسخ انسان‌ها به گونه دیگر سخن می‌رود. آنجا که «موسرخه» جوانک سرزنده و بذله‌گو تبدیل می‌شود به جودی که «پوزه‌اش دراز شده بود مثل پوزه ورم کرده و کثیف بود انگار که سم پیدا کرده بود». در اینجا هم صورت ظاهر قضیه این است که مرض جوع‌الکلب در روستا ظاهر می‌شود و تنها کاری که از دست بیلی‌ها برمی‌آید این است که مریض را رها کنند به ده دیگر. بیل و روستاهای دوروبرش را قحطی زده است. ارابه‌ها از تمام روستاها به خاتون‌آباد رو گذاشته‌اند که سیب‌زمینی بخرند. خاتون‌آبادی‌ها سیب‌زمینی‌ها را در چاه‌ها پنهان می‌کنند و ارابه‌های حامل روستاییان گرسنه و وحشت‌زده با علم‌های سیاه دور خاتون‌آباد را گرفته‌اند. شب است. موش‌ها با چشمان «درشت و منتظر» از سوراخ‌هایشان سرک می‌کشند و زیر چرخ ارابه‌ها له می‌شوند و جیغ می‌کشند. بیل را قحطی زده، باد کثیف تندی می‌وزد و پاره کفن بر سر و روی بیل و بیلی‌ها می‌ریزد. باد از قبرستان می‌وزد و بوی مرده می‌آورد. دری باز می‌شود و نور فانوس به دیوار و به رو می‌افتد و چشم به تکه‌های پوسیده کفن می‌افتد که چسبیده به سنگ و خس دیوار و باد بوی مرده می‌آورد.

محیط قصه، وحشت‌آور، نفرت‌انگیز و دردناک است. بوی خیانت، گرسنگی، پستی و نابودی عزت نفس انسان‌ها به مشام می‌رسد. تنها فریاد استغاثه‌وار پنجه‌های رو به آسمان سر علم‌هاست که به گوش خوش می‌آید.

در «پوروس» مردم نخواستارند. از میان تاریکی درختان روشنی سیگارشان می‌آید. دارند می‌روند به دزدی یا نشسته‌اند و چشم به راه رفیق‌شان هستند. «پوروسی‌ها» شب‌کار هستند. شب «پوروس» تنها ظاهر آرامی دارد. توی تاریکی مردم با قمه‌وقداره می‌روند به دزدی. بیلی‌ها دسته‌جمعی به گدایی می‌روند و عصر با دو تا لاشه مرغ برمی‌گردند. حتی اسلام نمی‌داند چه کار کند و آخرش هق‌هق گریه‌اش بلند می‌شود. در این شب وحشت‌انگیز گرسنگی، مشدی ریحان (خواهر مشدی جبار)، حسنی (پسر ننه‌خانوم) را می‌کشد روی خودش. ننه‌خانوم ونه فاطمه شبانه دور کوچه‌های بیل آب تربت می‌پاشند؛ بعد می‌روند سراغ علم‌ها و آنها را از تاریکی نجات می‌دهند. دورادور استخر می‌چینند. قصه وقتی به نقطه حساس می‌رسد که حسنی و خواهر مشدی جبار هم‌آغوش به خواب رفته‌اند و مشدی جبار به صدای گریه اسلام و نوحه بیدار می‌شوند. از دریچه نگاه می‌کند و می‌بیند که علم‌ها رد می‌شوند و پنجه‌ها به آسمان بلند شده و صدای نوحه بیلی‌هاست که:

«یا حضرت دخیلم، بلا را از جان بیل دور کن» (ساعدی، ۱۳۸۶: ۱۶۷). بعد چشم مشدی جبار می‌افتد به خواهرش و حسنی و ...

اگر تمام شخصیت‌های داستان عزاداران بیل را یکجا جمع کنیم؛ موزه‌ای از وحشت خواهیم داشت. هرکس آنچنان گرفتار گناه است که نمی‌تواند سرش را از شدت گناهایی که انجام داده، بلند کند و به ایده‌آل انسانی بیندیشد. دیدگاه منفی ساعدی درباره جامعه و انسان، باعث شده است بسیاری از شخصیت‌های داستانی وی، عینک و ناقص باشند و از مرحله آگزیستانس استحسانی فراتر نروند و به مرحله آگزیستانس ایمانی و مطلق‌گرایی نرسند. ساعدی نابه‌سامانی‌های اجتماعی را مهم‌ترین عامل بروز مشکلات روان‌شناختی در ایران روزگار خویش تلقی می‌کند. این نابه‌سامانی‌ها در شهر بر زندگی روزمره مردم به‌وضوح تأثیر می‌گذارد. از همین روست که شخصیت‌هایی که در شهر زندگی می‌کنند، بیشتر در معرض بیماری‌های روان‌شناختی قرار دارند. ساعدی بیرون از داستان و در مقام روان‌پزشک نیز عوامل اجتماعی را مهم‌ترین عامل بروز مشکلات روان‌شناختی می‌انگارد.

نتیجه

غلامحسین ساعدی در دنیای نوشتار به پوچی و سردی دنیا نظر دارد و در مجموعه داستان *عزاداران بیل* یکی پس از دیگری همین مضمون را پی می‌گیرد و به انتها می‌رسد و هیچ راه‌حلی نیز به دست نمی‌دهد؛ چون بر این عقیده هست که بشر محتوم و محکوم به شکست و نابودی است. ساعدی به پیروی از آگزیستانس‌ها روی هر چیزی دست می‌گذارد تا جای پای مرگ و ناامیدی را در آن نشان دهد. در آثار ساعدی سخن از تنهایی سوژه انسانی، ناتوانی در زیستن و پوچی زندگی و هستی است. در همه‌جا حضور مرگ احساس می‌شود؛ مرگ است که بر زندگی و زمان فرمان می‌راند. شخصیت‌های ساعدی آنقدر نزدیک به مرگ زندگی می‌کنند که دیگر نمی‌توانند در هیچ چیز معنایی بیابند. پوچی، تنها پلی می‌شود که سوژه انسانی را به جهان پیرامونش پیوند می‌دهد. در این جهان وحشتناک و بسته‌ای که ساعدی خلق می‌کند، هیچ‌کس قادر نیست درهای بسته را بگشاید. در *عزاداران بیل* همه قهرمان‌های داستان در شعله‌های تب‌هذیانی‌شان می‌سوزند و زندگی را جریانی از رخدادهای پوچ می‌بینند که مرگ پایان را برای آنان به ارمغان می‌آورد. شاید به همین دلیل است که این شخصیت‌ها به مرحله آگزیستانس ایمانی نمی‌رسند و تنها آگزیستانس استحسانی و اخلاقی را تجربه می‌کنند.

خواندن آثار ساعدی آسان ولی تفسیر آن دشوار است. در دنیای او امید و ایمانی نیست. او نیز در پی اثباتی است که از انکار دنیا و حقیقت آن برمی‌خیزد و مرگ به‌مثابه آخرین راه رستگاری توجیه می‌شود. در دنیای ساعدی ناامیدی از هر سو در کمین آدمی است. درحقیقت زندگی و مرگ تقابل دوگانه‌ای است که این نویسنده با آن سروکار دارد. قهرمانان داستان از

زندگی خیری نمی‌بینند و از زندگی در این دنیای پوچ و بی‌ارزش گریزانند و به مرگ امید دارند. مرگ را نوشدارویی می‌دانند برای زخم‌ها و دردهایی که در تمام مدت زندگی دنیایی روح آنان را آهسته‌آهسته خورده و تراشیده است. بن‌بست در تمام شئون زندگی، درون‌مایه تمام آثار این نویسنده است و این امر، نقطه اشتراک با اگزیستانس‌هاست.

منابع

۱. استراترن، پل (۱۳۷۹). *آشنایی با سارتر*، ترجمه زهرا آیین، تهران: مرکز.
۲. باتلر، جودیت (۱۳۸۱). *ژان پل سارتر*، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران: ماهی.
۳. بارت، ویلیام (۱۳۵۴). *اگزیستانسیالیسم چیست؟* ترجمه منصور مشکین‌پوش، تهران: آگاه.
۴. پورافکاری، نصرت‌الله (۱۳۷۶). *فرهنگ جامع روان‌شناسی روان پزشکی*، تهران: فرهنگ معاصر.
۵. ساعدی، غلامحسین (۱۳۸۶). *عزاداران بیل*، تهران: قطره.
۶. کی یرکه گور، سورن (۱۳۹۱). *مفهوم ترس‌آگاهی*، ترجمه منوچهر اسدی، اصفهان: نشر پرسش.
۷. فلین، توماس (۱۳۹۰). *اگزیستانسیالیسم*، ترجمه حسین کیانی، تهران: بصیرت.
۸. مک کواری، جان (۱۳۷۷). *فلسفه وجودی*، ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی، تهران: انتشارات هرمس.
۹. مهدی‌پور عمرانی، روح‌الله (۱۳۸۱). *نقد و تحلیل وگزیده داستان‌های ساعدی*، تهران: روزگار.
۱۰. یاسپرس، کارل (۱۳۹۰). *زندگی‌نامه فلسفی من*، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: هرمس.

مقالات

۱۱. امن‌خانی، عیسی و حسن‌پور آلاشتی، حسن (۱۳۸۶). «بررسی رابطه اگزیستانسیالیسم با نقد ادبی»، *پژوهش‌های ادبی*، دوره ۴، شماره ۱۷، ص ۹-۳۴.
۱۲. امن‌خانی، عیسی و خطاط، سربین‌دخت (۱۳۸۷). «ادبیات و فلسفه وجودی»، *پژوهش زبان‌های خارجی*، دوره ۴، شماره ۴۵، ص ۴۷-۶۴.
۱۳. پورنامداریان، تقی و سیلان، مریم (۱۳۸۸). «بازتاب رئالیسم جادویی در داستان‌های غلامحسین ساعدی»، *مجله ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی*، دوره ۱۷، شماره ۶۴، ص ۴۵-۶۴.
۱۴. حسن‌زاده میرعلی، عبدالله و انصاری، نیلوفر (۱۳۹۶). «تبیین گروتسک در *عزاداران بیل*»، *رخسار زبان*، دوره ۱، شماره ۳، ص ۱۸-۳۸.
۱۵. خردمند، مریم و نظر‌نژاد نرگس (۱۳۹۲). «موقعیت‌های مرزی در فلسفه‌های اگزیستانس و نهج‌البلاغه»، *پژوهش‌های معرفت‌شناختی*، دوره ۲، شماره ۵، ص ۵۱-۷۴.
۱۶. قوام، واعظ‌زاده و ابوالقاسم، عباس (۱۳۸۷). «نگاهی اگزیستانسیالیستی به بخش‌های شاهنامه»، *ادبیات فارسی*، دوره ۵، شماره ۱۸، ۷۳-۹۴.
۱۷. محمودی، معصومه (۱۳۹۷). «نگاهی به دلواپسی‌های وجودی در *عزاداران بیل* با رویکرد روان‌شناختی هستی‌گرا»، *متن‌پژوهی ادب پارسی*، دوره ۱۲، شماره ۷۸، ۳۱-۵۳.
۱۸. موسوی، سید کاظم و همایون، فاطمه (۱۳۸۸). «اگزیستانسیالیسم هدایت و بن‌بست نوستالژی در *سگ و لگردد*»، *ادب‌پژوهی*، دوره ۳، شماره ۱۰، ص ۱۳۷-۱۵۶.
۱۹. محمدی فشارکی، محسن و هاشمی‌زاده، رؤیا (۱۳۹۳). «تحلیل داستان *گدای ساعدی* بر اساس اصول و ویژگی‌های مکتب اگزیستانسیالیسم»، *متن‌پژوهی ادب پارسی*، دوره ۱۸، شماره ۶۰، ص ۱۰۵-۱۳۴.